

PRAXIS OKULU TEORİSYENLERİNİN BÜROKRASİ SORUNUNA YAKLAŞIMI

Dr. Öğr. Üyesi Sanem YAMAK¹

ÖZET

20. yüzyılda sınıfsız ve devletsiz bir topluma geçiş amacıyla tesis edilen “sosyalist” rejimler, bürokrasinin ortaya çıkışı ve toplumun geri kalanı üzerinde tahakküm kurması ile sonuçlanmıştır. Bu durum sosyalist/Marksist siyaset teorisyenlerini bürokratikleşme sorununun nedenleri ve çözümü için bir arayışa sevk etmiştir. Bu çalışma, Sosyalist/Marksist hümanizm olarak bilinen yaklaşımın Yugoslavya versiyonu olan Praxis Okulu teorisyenlerinin bürokrasi soruna dair değerlendirmelerini, Praxis Dergisi’ndeki yazılarını temel alarak incelemiştir. Praxis Okulu’na göre bürokratikleşmenin sebepleri iktisadi gerilik, demokratik geleneğin yokluğu ya da zayıflığı, “öncü parti”nin örgütlenme ilkeleri ve yapısı ile işçi sınıfının yönetimi eline almasını engelleyen kültürel zayıflıklarıdır. Bürokratikleşme sorunu karşısında Praxis Okulu teorisyenlerinin çözüm önerileri ise parti içi demokratikleşme, mülkiyetin ve siyasal karar alım süreçlerinin toplumsallaştırılması, özyönetimin toplumun her alanını kapsayacak şekilde uygulanmasıdır. Onlara göre sosyalizm yabancılaşmanın sona erdiği bir an değil, bir süreçtir. Bu nedenle sosyalist rejimlerde bürokratikleşme gibi yabancılaşma semptomlarının ortaya çıkışıyla ayrıca mücadele edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Praxis Okulu, Sosyalist/Marxist Hümanizm, Bürokrasi, Sosyalizm

PRAXIS SCHOOL THEORISTS' APPROACH TO THE PROBLEM OF BUREAUCRACY

ABSTRACT

In the 20th century, "socialist" regimes, which were established with the aim of transition to a classless and stateless society, resulted in the emergence of bureaucracy and its domination over the rest of society. This situation has led socialist/Marxist political theorists to search for the causes and solutions to the problem of bureaucratisation. This study analyses the evaluations of the Praxis School theorists, the Yugoslavian version of the Socialist/Marxist humanist approach, on the problem of bureaucracy based on their writings in the Praxis Journal. According to the Praxis School, the causes of bureaucratisation were economic backwardness, the absence or weakness of democratic tradition, the organisational principles and structure of the "vanguard party", and cultural weaknesses that prevent the working class from taking over. The Praxis School theorists' solutions to the problem of bureaucratisation are democratisation within the party, socialisation of property and political decision-making processes, and the application of self-government to all areas of society. For them, socialism is a process, not a moment in which alienation ends. Therefore, the

---

¹Karabük Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Orcid:0000-0002-9282-5485
syamakates@karabuk.edu.tr

emergence of symptoms of alienation such as bureaucratisation in socialist regimes must be combated separately.

Keywords: *Praxis School, Socialist/Marxist Humanism, Bureaucracy, Socialism*

1. Giriş

20. yüzyıl, insanın ekonomik, siyasi, ideolojik vb. açılardan bir tahakküm içinde yaşadığı, hemcinsleri ile sürekli bir karşıtlık içinde bulunduğu bir toplumsal düzen olarak görülen kapitalizmin aşılmasına yönelik çabalara sahne olmuştur. Söz konusu çabaların nihai hedefi, insanın bu tahakküm biçimlerinden kurtulduğu, yabancılaşmadan arındığı, diğer insanlarla birlikte özgür bir varlık, bir tam insan olarak yaşayabileceği, toplumsal ilişkilerin insanileştirildiği bir toplumsal düzendi. Bu yönde atılan adımların başarısının ve başarısızlıkların değerlendirilebilmesi, yabancılaşmadan arınma, özgür, tam insan haline gelme ve toplumsal ilişkilerin insanileştirilmesi ile ne kastedildiğinin, kapitalizmin bunları nasıl engellediğinin ve bu engellerin aşılmasının yollarının neler olduğunun ortaya konulmasını gerektirir. Tüm çalışmalarını bu amaç doğrultusunda yapan ve insanın özünün, onun türsel özelliğinin, yani onu diğer canlılardan ayıran yönünün yaratıcı etkinlik -praxis- olduğunu ileri süren Marx için, bu etkinliğin ayırt edici özellikleri, özgür ve bilinçli -insanın kendisi ile yarattığı nesne arasındaki ayrımın farkında olduğu- bir etkinlik olması, belli bir amaç doğrultusunda önceden tasarlanması -hayal gücünü içermesi- ve elbette toplumsal olması -diğer insanların üretimi ile ilişkili- olmasıdır. Bu tür bir etkinlik yoluyla insan, doğayı, toplumu ve kendini dönüştürür yani içinde bulunduğu verili koşullar içinde tarih yapan bir özne, bir faildir. Etkinliği yoluyla insan, dışındaki nesnelere kendi yaratımı olduğunun bilincine varır ve kendi türsel varlığını gerçekleştirir ki bunu yaptığı ölçüde insanın özgürlüğünden bahsedilebilir (Marx 2013:80-2, Marx ve Engels 2013:30-5). Oysa bir sınıflı toplum biçimi olarak kapitalist toplumda insan yabancılaşmış bir haldedir, çünkü üretim araçlarının mülkiyetini kaybeden, fiziksel varlığını devam ettirmek için emek gücünü bir ücret karşılığı üretim araçlarının sahibine kiralayan insan, emeği üzerindeki kontrolünü yitirir, neyi, nasıl, ne kadar ve ne zaman üreteceğine kendi karar veremez, üstelik ürettiği ürün kendisinden koparılır. Böylelikle yaratıcı etkinliği kendisini gerçekleştirme ve geliştirme imkânı olmaktan çıkar, hayatını devam ettirmesi için gerekli şeylere ulaşmasını sağlayan, zorla gerçekleştirdiği, kendini geliştirmek yerine tüketen bir etkinliğe dönüşür (Marx 2013:75-8,83). İnsanın emeğine, emeğinin ürününe yabancılaşmasının yanında “insanın insana yabancılaşması” da gerçekleşir, çünkü emeği insan için “yabancı, düşman, kendinden bağımsız güçlü bir nesne” haline gelirken, bunun bir sonucu olarak kendi etkinliğinin ürünü “yabancı, düşman, güçlü, kendinden bağımsız başka biri bu nesnenin efendisiymiş gibi”, kendi etkinliğini de “başka bir insanın hizmetinde, egemenliğinde, zorunda, boyunduruğunda yerine

getirilen bir etkinlik” olarak algılar ki özel mülkiyet bu yabancılaşmanın hem sonucu hem de aracıdır (Marx 2013: 83, 85-6).

Kapitalist toplumda yukarıda özetlendiği biçimde yabancılaşmış, sömürüye tâbi insan, işbölümü dolayısıyla belirli bir faaliyete hapsolmuş bir insandır. İşbölümü, bir yandan bireysel çıkarlar ile ortak çıkar arasında bir çelişkiyi içerir, diğer yandan da insanın diğer etkinlikler için gerekli güçlerinin gelişmesini -yani insanın çok yönlü gelişimini- engeller (Marx ve Engels 2013: 41). Devlet de işbölümünün, bu işbölümü ve özel mülkiyetin temelinde yattığı sınıflı toplum yapısının ve sınıflar arasındaki çatışmanın bir sonucu olarak, görünürdeki tekil bireysel çıkarlar karşısında, bu çıkarların alanı olarak sivil toplumdan ayrı, aslında egemen sınıfın çıkarının “ortak çıkar” olarak sunulduğu bir alan olarak ortaya çıkar (Marx ve Engels 2013: 41). Sivil toplum ile siyasal toplum arasındaki bu bölünme, insanın da özel çıkarlara sahip birey ve yurttaş biçiminde bölünmesini beraberinde getirir (Marx 1977: 38-41), siyasal faaliyet profesyonel bir meslek haline gelir ve sıradan insanlar siyasal karar alma etkinliğinin dışında bırakılırken, bürokrasi de Hegel’in terimleriyle genel çıkarı gözeten bir “evrensel sınıf” olarak görünür ki Marx’a göre sivil toplum-siyasal toplum, bireysel çıkar-ortak çıkar arasındaki ayrışma tam da bu hatalı kavrayışın nedenidir (Marx 2009: 68, Yamak 2020: 64).²

Dolayısıyla Marx için insanın yabancılaşmadan, kendi yaratımı olduğu halde kendi dışında yabancı bir varlık olarak duran ve üzerinde tahakküm kuran her türlü güçten kurtulması, özgür bir insan olarak var olabilmesi yani yaratıcı etkinliği yoluyla kendini gerçekleştirebilmesi ve çok yönlü gelişimi, diğer insanlarla onları kendi tikel çıkarının basit bir aracı, bir rakip, bir sömürücü nihayetinde bir düşman olarak görmediği insani ilişkiler kurabilmesi, özel mülkiyetin ve her türden yabancılaşmanın ortadan kaldırıldığı sınıfsız bir toplumda mümkündür. Bu anlamda komünizm “toplumsal (yani insani) bir varlık olarak insanın kendisine tam dönüşü”dür, “hümanizmle eşittir”, “...insanın kurtuluşu ve iyileşmesi sürecinde tarihi gelişmenin bir sonraki aşaması için zorunlu olan edimli (*actual*) evre... yakın geleceğin zorunlu kalıbı ve dinamik ilkesidir...” (Marx 2013:111,123). Bu süreçte işçi sınıfının yapacağı devrim ile üretim araçlarının toplumsallaşmasının yanı sıra devlet gibi yabancılaştırıcı kurumlar da ortadan kaldırılmalı, insan tek bir faaliyet alanına hapsolmaktan kurtulmalı, kafa ve kol emeği arasındaki ayırım son bulmalı, neyin, ne kadar ve nasıl üretileceği dahil tüm toplumsal konulardaki kararlar toplumun üyelerinin aktif ve özgür biçimdeki katılımı ile alınmalı yani siyaset de toplumsallaşmalı, bir diğer anlatımla toplumdan ayrılan politik güç yine topluma dönmeli, sivil toplum-siyasi toplum şeklinde bölünme sona ermelidir (Marx ve Engels 2013: 70-77).

---

² Marx ve Engels’in bu kısımda kısaca özetlenen kapitalizmde insan, yabancılaşma, özel mülkiyet, sömürü, sınıf çatışması, devlet ve bürokrasi konusundaki görüşlerini daha ayrıntılı bir şekilde ele aldığım bir çalışma için bkz. (Yamak 2020: 54-71).

Kapitalist toplumdaki insanın içinde bulunduğu yabancılaşmanın aşılacağı ve tam insanlığına ulaşabileceği sınıfsız topluma ulaşma çabası pratikte ise önemli sorunlarla karşılaşmış ve hedeflenenden farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bir geçiş aşaması olarak görülen ve işçi sınıfının iktidarı eline aldığı “proletarya diktatörlüğü”nde uzmanların ve bazı görevlilerin bürokrasiye dönüşümlerinin Marx, Engels ve Lenin tarafından Paris Komünü ilkeleri temelinde -seçimle göreve gelme ve görevden alınabilme, işçi ücreti kadar ücret alma vb.- örgütlenme ile engellenebileceğinin, zamanla tüm işlerin toplumun her bir üyesi tarafından yapılır hale gelmesiyle de bu “farklı tipteki devletin” sönmüneceğinin öngörülmesine rağmen, devrimlerin ardından işçiler siyasi yetkilerini kısa sürede yitirmişlerdir. İşçi sınıfının yukarıda özetlenen amaçlar doğrultusundaki çabaları için sınıftan ayrı olmayan bir “rehber” rolü oynaması gereken “öncü parti” bütün ülkelerde, demokratik uygulamaların ve kolektif liderliğin yerini merkezîyetçiliğe bıraktığı, işçilerden kopmuş partilere dönüşmüş, kendisini ve devleti sosyalizm/komünizme giden yolun ana öznesi haline getirmiş, nihayetinde sönmüneceği gereken devletin güçlendirilmesi, çeşitli ayrıcalıklara sahip bürokrasinin tahakkümü ile karakterize olan toplumsal düzenler ortaya çıkmıştır. Üretim araçları devlet mülkiyetinde, işçiler ise ücretli emekçi olarak kalır, üretime ilişkin tüm süreçler devlet tarafından planlanır ve kontrol edilirken, toplumun tüm alanları parti/bürokrasinin tahakkümü altına alınmıştır.³ Marksizm ise tüm bu uygulamalara teorik bir gerekçelendirme sağlayacak şekilde kaba bir materyalizm ve ekonomizme indirgenmiştir. Bu anlayış – genelde Stalinizm olarak adlandırılır-örneğin E.P. Thompson’un işaret ettiği gibi insanı tarih yapan bir özne değil, belirli amaçlar doğrultusunda işe koşulacak bir araç/bir nesne; olan biten her şeyi, insanın dışındaki tarihsel zorunlulukların -“tarihin yasaları”nın- bir ürünü; üst yapıya ait olduğu belirtilen tüm unsurları -siyaset, kültür vb.- alt yapının -bu anlayışta sadece ekonomi olarak anlaşılır- mekanik bir yansıması; sosyalizmi komünizmden önce gelen, üretici güçlerin geliştirilmesine adanmış ve güçlü bir devletle karakterize edilen bir aşama olarak nitelendiren şematik dogmalar dizesine indirgenmiştir (Yamak 2023:1075).⁴ Dolayısıyla bu toplumlarda, aşağıda incelenen teorisyenlerin de dikkat çektiği üzere, tüm biçimleri ile -ekonomik, politik, ideolojik vb.- insanın yabancılaşması ve bölünmüş bir varlık olma hali devam etmiştir.

Bu durum karşısında Batı’da ve Doğu’da Marksizm içinden Marx’ın erken dönem yazılarında öne çıkan ve yukarıda kısaca özetlenen yabancılaşma, praxis (*praxis*),

³ Proletarya diktatörlüğü ve devletin sönmüneceği, bürokrasi sorunun nasıl üstesinden gelineceği konusunda Marx, Engels ve Lenin’in görüşleri ve söz konusu toplumlarda bürokratik tahakkümün nasıl oluştuğu konusunda ayrıntılı bir inceleme için bkz. (Yamak 2020: 62-98).

⁴ Stalinizmin ayrıntılı bir tahlilini yapan E. P. Thompson’un bu konudaki görüşlerinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. (Yamak 2023: 1056-65). Bu çalışmada sözü edilen Praxis Okulu teorisyenlerinin Stalinizme yönelik eleştirileri için ise bkz. (Gruenwald 1983: 66-71, Sher 1977:86-99,132-50). Sher (1977:150) *Praxis* Okulu üyelerinin Stalinizme yönelik eleştirilerinin zaman içinde farklı içerikler kazandığına dolayısıyla bu eleştirilerinin “bir kez ileri sürüldüğünde tamamlanmış olan durağan bir doktrin olmaktan çok hareket halindeki bir eleştiri olduğu”na dikkat çeker.

gibi kavramların ışığında, insanın tarihin yapımındaki yaratıcı özne rolüne vurgu yapan, sosyalizmi/komünizmi sınıflı toplumlardaki yabancılaşmanın aşılması, dolayısıyla insanın özgürleşmesi, bölünmüş bir varlık olmaktan çıkıp tam insanlığına kavuşması perspektifinden ele alan bir tepki doğmuştur. Bu yaklaşım, Marksist Hümanizm/Sosyalist Hümanizm olarak adlandırılmıştır. Marksist/Sosyalist Hümanizmin Yugoslavya'daki örneği ise *Praxis Okulu*'dur.⁵

Praxis Okulu, 1964 yılında yayına başlayan, kısa sürede rejimin baskıları ile karşılaşan ve sonunda 1974 yılında kapatılan *Praxis* Dergisi etrafında toplanan teorisyenleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu teorisyenler Zagreb ve Belgrad Üniversitelerinin felsefe ve sosyoloji bölümlerinden akademisyenlerdir. Zagreb Üniversitesi'nden Gajo Petrović, Rudi Supek, Predrag Vranicki, Milan Kangrga, Danko Grlić, Ivan Kuvačić ve Branko Bošnjak, Belgrad Üniversitesi'nden Mihailo Marković, Ljubomir Tadić, Svetozar Stojanović, Miladin Životić, Dragoljub Mićunović, Zagorka Golubović, Nebojša Popov *Praxis* Dergisi'ne katkı sağlayan teorisyenlerin önde gelenlerdir. 1965 yılından itibaren derginin, Okul üyelerinin yanı sıra Doğu ve Batı Avrupa'dan birçok teorisyenin makalelerinin İngilizce, Fransızca veya Almanca olarak yayımlandığı ancak Yugoslav basımı ile birebir aynı olmayan uluslararası basımı da yayınlanmıştır. 1963-1974 yılları arasında düzenlenen Korçula Yaz Okulu'na da yurtiçi ve yurtdışında birçok teorisyen katılmıştır (Gruenwald 1992:177-78; Marković 1974:73-74).⁶

⁵ M. A. Perović, *Praxis Okulu*'nun erken dönem eserleri temelinde Marx'ın görüşlerini hümanist bir temelde yorumlayan ve ekonomik determinizme karşı çıkan Herbert Marcuse, Ernst Bloch, Erich Fromm gibi Marksist Hümanistler'den beslendiklerine ve 1953'te Zagreb'de Marx ve Engels'in erken dönem (1843-1845) eserlerinin bir seçkisinin yayınlanmasının etkisine dikkat çeker (Perović 2018:70). Yugoslavya'nın yanı sıra Doğu Bloğu ülkeleri Çekoslovakya, Polonya ve Macaristan'da da Marksist/Sosyalist Hümanizm çerçevesinde eleştirel yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu üç ülkede Stalin'in ölümü, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 1956'daki 20. Kongresi'nde Parti Genel Sekreteri Kruşçev'in "kişi kültü" eleştirisi ve Stalin dönemine ilişkin ifşalarının önemli bir etki yarattığına dikkat çeken J. H. Satterwhite (1992:5-6) insanın özü, "insanın yaratıcı etkinliği olarak" praksis, ihtiyaç, yabancılaşma ve topluluk kavramlarının hepsinde ortak öğeler olduğunu ancak yabancılaşma ve onunla bağlantılı bir biçimde "otantik topluluğun yaratılması" sorununa en fazla ağırlığı veren *Praxis Okulu*'nun diğerleri ile karşılaştırıldığında, "en kapsamlı siyasi analizi" yaptıklarını ileri sürmektedir (Satterwhite 1992:182-84). 1956'daki 20. Kongre, 1956 Macar Devrimi ve ardından gelen Macaristan'a Sovyet müdahalesi, Batı'da da Stalinizme karşı sosyalist hümanist eleştirilerin yükseltilmesine neden olmuştur. Bunun bir örneği olan ancak farklı kaynaklardan da beslenen E. P. Thompson'ın sosyalist hümanizminin bir incelemesi için bkz. (Yamak 2023).

⁶ Polonya'dan L. Kolakowski, Çekoslovakya'dan K. Kosik, Macaristan'dan G. Lukacs ve Budapeşte Okulu'nun üyeleri, H. Lefebvre, H. Marcuse, E. Bloch, E. Fromm bu toplantılara ve dergiye katkı veren isimler arasındaydı ve G. Sher'e göre (1977:xviii-xix) "...paralel Yugoslav ve Uluslararası Basımları ve uluslararası sempozyumları aracılığıyla Praxis, Doğu ile Batı arasında bir 'köprü' ve dünya çapında geniş çapta tanınan Marksist hümanist düşüncenin bir dönüm noktasını temsil etmeye başlamıştır". 1966 yılında oluşturulan danışma kurulu "Mihailo Djurić, Vladimir Filipović, Veljko Korać, Andrija Krešić, Mihailo Marković, Vojin Milić, Zagorka Pesić-Golubović, Veljko Rus, Svetozar Stojanović, Ljubomir Tadić ve Miladin Životić gibi Yugoslavlar dahil, Kostas Axelos, A. J. Ayer, Zygmunt Baumann, Norman Birnbaum, Ernst Bloch, Thomas Bottomore, Erich Fromm, Lucien Goldmann, Andre Gorz, Jurgen Habermas, Agnes Heller, Leszek Kołakowski, Karel Kosik, Henri Lefebvre, Georg Lukacs, Serge Mallet, Herbert Marcuse, Enzo Paci, David Riesman, Kurt Wolff, Aldo Zanardo vd."den oluşmaktaydı (Sher 1977:53).

Praxis Okulu teorisyenleri “sosyalist bir hümanizm fikri ve özellikle de gerçek bir sosyalist bilinç için teorik bir temel oluşturmak” doğrultusunda eleştiriyi ana araç olarak seçmişler (Sher 1977:xvi-xii), bu eleştirileri ile “yanlış fikirleri ortadan kaldırma ve alternatif bir vizyon için zorlayıcı bir durum sağlama”yı amaçlamışlardır (Massey 1991:232). Marksizmi tamamlanmamış, sürekli yenilenmeye ve gelişmeye açık bir “toplumsal eleştiri yöntemi” olarak görmüşler ve bu eleştiriyi “reel sosyalizm”lere ve Marksist teoriye de uygulamışlardır (Gruenwald 1983:69, 73, Sher 1977:57-8). “Reel sosyalizm”lerin yanı sıra Yugoslavya’da da yabancılaşmanın devam etmekte olduğu,⁷ işçi sınıfının sömürüye tabi olduğu yönündeki tespitleri, uygulanmakta olan özyönetime ve bürokrasiye yönelik eleştirileri ve demokratikleşme talepleri parti tarafından hoş karşılanmamış, bir yandan bu eleştirilere karşı yanıtlar verilmeye çalışılırken, 1968 yılında patlak veren öğrenci ayaklanmalarından sorumlu olmakla suçlanan *Praxis* Okulu’na yönelik baskılar şiddetlendirilmiş, sonunda derginin yayımlanması ve Korçula Yaz Okulu sona erdirilmiş, Mihailo Marković, Ljubomir Tadić, Zagorka Golubović, Svetozar Stojanović, Miladin Životić, Dragoljub Mićunović, Nebojša Popov ve Trivo Indjić’in Belgrad Üniversitesi’ndeki görevlerine son verilmiştir (Gruenwald 1992:178; Marković 1974:76-77).

Bu çalışmada *Praxis* Okulu teorisyenlerinin bürokrasi konusundaki yaklaşımları incelenecektir. Bürokratik tahakküm, hem “reel sosyalizm”lerin ana özelliğidir hem de resmi düzeyde kendini Stalinizmden arındırma iddiasında bulunan ve 1948 yılında Kominform kopuşu ile birlikte hem dış politikasında hem de içeride uygulamaya konulan özyönetim modeli ile farklı bir yol izleyen Yugoslavya’da da sosyalizm yönündeki sahici adımları engelleyici bir faktör olarak gücünü sürdürmüştür.⁸ Bu çerçevede Türkçe literatürde konuya ilişkin çalışma eksikliği göz önünde tutularak *Praxis* Okulu’nun “reel sosyalizmler”de bürokrasi sorunu konusundaki görüşleri, bürokrasiyi ele alma biçimleri, bürokratik tahakkümün nedenleri ve sonuçlarına ilişkin tespitleri ve sorunun engellenmesi/aşılması için ileri sürdükleri çözümler ekseninde incelenecektir. Bürokrasi konusunun odağa alınmasının nedeni, yukarıda ifade edildiği üzere bu olgunun 20. yüzyılın “reel sosyalizm” gerçekliğinin merkezi bir unsuru olmasıdır. Bu merkezilik bürokrasi konusunu, söz konusu oluşumların analizi için olduğu kadar bürokratik tahakkümün ve dolayısıyla da yukarıda ifade edilen yabancılaşma biçimlerinin nasıl engellenebileceği/aşılabilceği konusundaki tartışmalar için de merkezi hale getirmektedir. Bu inceleme *Praxis* Okulu teorisyenlerinin tamamını kapsamadığı gibi ele alınan teorisyenlerin tüm eserleri de incelemeye dahil edilmemiş, Svetozar Stojanović, Ljubomir Tadić, Mihailo Marković ve Predgrad Vranicki’nin *Praxis* dergisinin uluslararası basımında yer alan ve içeriği

⁷ Gruenwald (1983:5) *Praxis* Okulu’nun Marksizm’e getirdikleri önemli katkılarında birinin, yabancılaşmanın sosyalizmde de çeşitli biçimlerde devam edebileceğine dikkat çekmeleri olduğunu vurgular.

⁸ Bürokrasi sorununa yaklaşımları dahil *Praxis* Okulu konusunda yapılmış en kapsamlı iki çalışma için bkz. (Gruenwald 1983; Sher 1977).

açısından bürokrasi sorununa yer ayıran, İngilizce ya da Fransızca olarak yayınlanmış makaleleri üzerinden yapılmıştır. Bu isimlerin seçilme nedeni *Praxis Okulu*'nun önde gelen teorisyenleri arasında yer almalarının yanı sıra derginin uluslararası basımında bürokrasi ve bağlantılı konularda kapsamlı bir içeriğe sahip yazılarının Okul'un diğer üyeleri ile karşılaştırıldığında sayıca fazlalığıdır. Konuya ilişkin görüşlerinin kendi bütünsellikleri içinde serimlenebilmesi için önce her teorisyen, bürokrasi olgusuna yaklaşımları, bürokratik tahakkümün nedenleri ve sonuçları konusundaki düşünceleri ve bürokrasi sorunun engellenmesi/aşılması için önerileri çerçevesinde ayrı ayrı incelenmiş, sonuç kısmında ise incelemenin odaklandığı bu sorular ekseninde toplu bir değerlendirme -"reel sosyalizm"lerin ve bu oluşumlarda bürokrasinin karakterine ilişkin diğer tezlerle bir karşılaştırma da içerek şekilde- yapılmıştır.

2. *Praxis Okulu* Teorisyenlerinin Bürokrasi Konusundaki Görüşleri

2.1. Svetozar Stojanović:

Stojanović öncelikli olarak bürokratik tahakkümün söz konusu olduğu toplumların bu tahakkümü gizlemek ya da meşrulaştırmak üzere yarattıkları illüzyonu ortadan kaldırmanın önemini vurgular. "Reel sosyalizmler"in eleştirisinin Marksizmi "zenginleştirmek, sınamak ve somutlaştırmak" açısından önemli bir fırsat sunduğunu ifade eden Stojanović'e göre (1967:176) Marksist eleştirinin hedefinde öncelikli olarak yer alması gereken "sosyalizmin devletçi miti"dir. Stojanović'in "sosyalizmin devletçi miti" ile kast ettiği "bir sosyo-ekonomik sınıf sistemi olarak devletçili[k], oligarşik tipte devletçili[k]" olarak nitelendirdiği somuttaki sistemlerin kendilerini sosyalizm olarak sunmalarıdır. Devrimlerin yapıldıkları ülkelerin geri iktisadi koşulları ve bunun bir sonucu olarak iktidarı eline alabilecek ya da devrimci elitler üzerinde demokratik bir baskı uygulayabilecek gelişkinlikte ve büyüklükte bir sanayi proletaryasını yokluğu, demokratik gelenek ve kültürel açıdan gerilik ve kapitalist kuşatma gibi etkenler dolayısıyla ortaya çıktıklarını ileri sürdüğü bu rejimlerin oluşumunda belirleyici bir etken de Stojanović'e göre "[k]atı merkezîyetçi ve hiyerarşik biçimde örgütlenmiş, tüm toplumsal sistemi aynı ilkeler üzerine kurmuş" olan devrimci parti yapısıdır (Stojanović 1967:182). Devrimi gerçekleştirmek için Komünist Partiler "[m]erkezîyetçilik, hiyerarşi, disiplin, yekpare birlik, görev" gibi ilkeler üzerine örgütlenmişler ancak iktidarın ele geçirilmesinin ardından değişmesi gereken bu ilkeler değişmemiş, aksine tüm bir sistem söz konusu partiler tarafından yine aynı ilkeler temelinde örgütlenmiştir (Stojanović 1967:183). Stojanović'e göre (1966:160-63) yukarıda işaret edilen faktörler nedeniyle kitlelere karşı bir güvensizlik içinde olan ve sosyalist toplumun araçlarını nihai amaçlara dönüştüren, amaçları belirleme ve bu amaçlar yolunda ahlaki olmayanlar dahil hangi araçların kullanılacağına karar verme konusunda bir yanılmazlık otoritesi olarak tekel haline gelen devrimci öncü, zamanla ayrıcalıklardan yararlanmak isteyen kariyeristlerle dolmaya başlar, parti içinde ve toplum genelinde demokrasinin olmadığı bir ortamda liderlik tek karar verici haline gelir, en ufak bir eleştiri ihanet olarak damgalanırken,

ahlaki değerlerler olarak “birey haysiyeti, özerkliği ve özgürlüğü”nün yanı sıra “bireyin ahlaki sorumluluğu” da ortadan kalkar:

“İktidarı ele geçirdikten sonra komünist partisinin faaliyetinin doğası ve tarzı, liderlerinin veya üyelerinin isteklerinden bağımsız olarak, oligarşik tipte bir devletçilik yaratmaya yönelir. Bu nedenle komünist parti, gerçekten öncü, sosyalist güçlerin faaliyetleri için yalnızca geçici bir çerçeve olarak hizmet edebilir. Bu çerçevenin mutlaklaştırılması, kaçınılmaz olarak komünist örgütlenmenin ve sosyalist devrimin yozlaşmasına yol açar” (Stojanović 1967:183).

Bu yozlaşmış yapı Stojanović tarafından “devletçilik” -daha spesifik olarak “oligarşik devletçilik”-, devlet aygıtının üyeleri ise bir “yönetici sınıf” olarak nitelendirilir. Devletçiliğin özelliklerini, üretim araçlarının devlet mülkiyetinde olması, devletin üretimi ve tüm diğer toplumsal faaliyetleri kontrol etmesi olarak tanımlarken, özellikle “oligarşik devletçilik” türünde bu kontrolün “topyekûn” olduğunu ileri sürer. Devlet aygıtı “yönetici sınıf” olarak üretim araçlarına “kolektif olarak sahip” olmakta, üretimi kontrol etmekte ve emeği sömürmekte, bu “yönetici sınıf”ın üyelerinin her birinin kararlara katılımı ve elde edilen artık değerden alacakları pay ise “hiyerarşideki konumu” tarafından belirlenmektedir. “Yönetici sınıf” karşısında işçi sınıfı ise bağımsız örgütlere ve en temel demokratik haklara dahi sahip değildir (Stojanović 1967:179-80, 182).

Kendilerini resmi olarak “sosyalist” olarak nitelendiren “reel sosyalizm”lerin ve bu toplumlarda iktidarı elinde tutan bürokrasinin kavramsallaştırılması konusunda 1930’lardan itibaren önemli bir literatür ortaya çıkmıştır. Bunlardan öne çıkanlar, Troçki’nin bürokrasiyi bir “kast” olarak değerlendiren “yozlaşmış işçi devleti” tezi, bürokrasiyi bir “yönetici sınıf” olarak ele alan “bürokratik kolektivizm” tezleri ile bürokrasinin bir “devlet kapitalist sınıfı” olduğunu ileri süren “devlet kapitalizmi” tezleridir (Yamak 2020:84-98). Stojanović’e göre sosyalizm, “toplumsal mülkiyete ve toplumsal özyönetime dayalı bir sistem” olduğundan, mülkiyetin devlet mülkiyeti düzeyinde kaldığı ve sıradan insanların kararların alımına katılmadığı dolayısıyla ekonomik ve siyasi yabancılaşma olgusunun söz konusu olduğu (Stojanović 1969:389) “reel sosyalizmler”in sosyalizm olarak nitelendirilmeleri doğru olmadığı gibi bir sosyalizmin “devletçi”, “bürokratik” veya “yozlaşmış” olup da sosyalizm olarak kalması mümkün olmayacağından, “devletçi sosyalizm”, “bürokratik sosyalizm”, “yozlaşmış sosyalizm” gibi nitelendirmeler de doğru değildir. “Devlet kapitalizmi” tezi de bu ülkelerde kapitalistlerin ve sermayenin yokluğu nedeniyle yanlıştır (Stojanović 1967:178-79, 186). Bürokrasinin “kast”, “tabaka”, “toplumsal grup” gibi kavramlarla nitelendirilmesi karşısında ise Stojanović (1967:181), kastın “seçkin ve kalıtsal bir sosyal grup”a işaret etmesi nedeniyle söz konusu oluşumlardaki bürokrasiyi nitelendirmek için uygun olmadığını ileri sürerken, “toplumsal tabaka” olarak nitelendirilmelerini de “[y]önetici grup ile proletarya arasındaki, bir yanda

gücün, zenginliğin ve toplumsal prestijin yoğunlaşması, diğer yanda boyun eğme ve sömürünün damgasını vurduğu gerçek ilişki” dikkate alındığında, aslında bir sınıf oldukları gerçeğini gizlemeye dönük bir çaba olarak görmektedir. Tanımlama sorunu Stojanović’in bahsettiği mitten arındırma çabasıdır, çünkü var olanın, belirsiz bir geleceğe havale edilen “sınıfız toplum olarak Komünizm” yolunda bir aşama olduğu iddia edilen sosyalizm olduğu biçimindeki bu mitin ortadan kaldırılması, “işçi sınıfının kendi konumunu fark etmesini ve sisteme karşı uygun bir pratik-politik tavır almasını sağlayacaktır” (Stojanović 1967:186).

Stojanović’e göre (1967:183) yapılması gereken, siyasal örgüt tarafından toplumsal özyönetimin başlatılmasıdır ki bu noktada gerekli bir koşul partinin “devletçi sınıfın bir partisi” haline gelmesinin önüne geçmektir. Bu çerçevede, “Sosyalist, kendi kendini yöneten bir toplum, ancak kendisi de aynı ilkelere dayanan bir örgüt tarafından yaratılabilir” diyen Stojanović’e göre (1967:183) Komünist Parti, karar alma yapısının ve karar alma sürecinin tabandan ilerlediği, her aşamada şeffaflığa sahip olan, kendi kendine örgütlenen ve inisiyatif alan “bağımsız ve aktif insanlardan” ağırlıklı olarak da “işçiler ve maddi ve fikri değerlerin diğer doğrudan üreticileri”den oluşan ve “özerk ve eleştirel” olmaları gereken sosyo-politik kitle örgütleriyle ilişkisini “eşitlik” temelinde kuran Komünistler Birliği’ne dönüşmelidir.

Yugoslavya’da özyönetimin uygulamaya konulması ve Yugoslav Komünist Partisi’nin kendisini Yugoslav Komünistler Birliği’ne dönüştürülmesinin “devletçi mit”i savunanların gözünde “kapitalizmden komünizme geçişin özel bir ulusal biçimi” olarak görüldüğüne dikkat çeken Stojanović için bu uygulamalar sadece “ulusal” bir tercih değil, “gerçek” sosyalizm için evrensel gerekliliklerdir (Stojanović 1968:104). Oysa diğer ülkelerde işçilerin özyönetim organları zayıflatılmış, işlevsiz hale getirilmiş ya da ortadan kaldırılmış, Macaristan ve Polonya gibi örneklerde yakın zamanda görülen atılımlar ise “değerlendirilememiş”, özetle birçok ülkede özyönetim belirsiz bir geleceğe havale edilerek işçiler oyalanmıştır (Stojanović 1968:105). Stojanović, sosyalist özyönetimin ise sadece tek tek parçaların ve grupların değil bunların yanı sıra toplumun özyönetimini de içeren “bütüncül bir toplumsal sistem” olması gerektiğini ileri sürer ve sonuncusunun yokluğunda varılacak sonucun sosyalizm değil sözde “sosyalist” etiketli anarko-liberalizm olacağı konusunda uyarıda bulunur. Nitekim özyönetimin birey ve grup düzeyinde sınırlı kalması yabancılaşmanın da sürmesine neden olacaktır (Stojanović 1968:106-12). Asıl meselenin “bütünleşmiş sosyalist bir toplum”un ortaya çıkması olduğuna dikkat çeken Stojanović (1968:112) böyle bir toplum için bir gereklilik olarak gördüğü “bütüncül toplumsal özyönetim”in oluşturulması için gerekenleri şöyle sıralamaktadır:

“...özyönetim ve özyönetim gruplarının dikey birlikteliklerinin oluşturulması, aşağıdan yukarıya doğru gerçek temsil organlarının geliştirilmesi, sadece tüm devlet organlarının değil toplumsal yaşamın da bu organların denetimi altına alınması ve siyasi örgütlenmelerin (özellikle

komünist örgütlenmelerin) esasen demokratikleştirilerek bu sisteme uyarlanması...” (Stojanović 1968:108).

Toplumsal özyönetim Stojanović’e göre “demokrasinin en yüksek derecesi”dir ve ancak bu türden bir doğrudan demokrasi kişinin tüm toplumu ilgilendiren kararların şekillendirilmesine katılımı ile Marx’ın “kişinin yaşam koşullarının ve biçimlerinin belirlenmesini”ni içeren özgürlük anlayışının gerçekleşme imkânını, “sosyal olarak sorumlu ve aynı zamanda özerk ve özgür kişiliği eğitmeyi” içinde barındırır ve bireysel çıkar ile toplumsal çıkar arasındaki ikilemi, insanın birey ve vatandaş olarak bölünmüş doğasını yani *homo duplex* olma durumunu aşmak için en iyi koşulları sağlar. Ancak böyle bir toplumsal düzende insan belirli amaçların basit birer aracı, yabancılaşmış, bölünmüş bir varlık olmaktan çıkarak bir amaç ve bir tam insan haline gelebilir (Stojanović 1965:201-2). İhtiyaç duyulan demokrasi çok partili sisteme dayalı bir demokrasi değildir. Çünkü partiler ve temsili demokrasi birer siyasal yabancılaşma kurumlarıdır. Stojanović’e göre (1965:204) yapılması gereken parti sisteminin aşılması ve doğrudan demokrasi olarak toplumsal özyönetimin oluşturulmasıyla halkın her düzeyden kararların alımına aktif ve doğrudan katılımının sağlanmasıdır. Bu yolla inşa edilebilecek bir sosyalist toplumun ayırt edici bir diğer önemli özelliği, her ne kadar ürünler açısından bir bolluğun sağlanması gerekli ise de “mevcut ihtiyaçları insanileştirmeyi ve yeni insani ihtiyaçlar geliştirmeyi” amaçlamasıdır (Stojanović 1968:114):

“Yalnızca kendi kendini yöneten bütünleşmiş bir toplum, ihtiyaçlarını demokratik bir şekilde hiyerarşiye koyabilir, öncelikleri belirleyebilir ve en insani ihtiyaçların eğitimi ve tatmini için gerekli araçları yönlendirebilir. Bu ihtiyaçların teorisi, daha geniş bir sosyalist toplum teorisi için temel bir ön koşuldur” (Stojanović 1968:116).

Özyönetimin sadece birey ve gruplarla sınırlı kalması veya piyasa ilişkilerinin devletçiliğin karşıtı olarak tercih edilmesi aksi yönde sonuçlar vereceğinden Stojanović’in (1968:114-15) önerisi “piyasa ve toplumsal planlamanın özel bir kombinasyonu”dur.

2.2. Ljubomir Tadić:

Ljubomir Tadić, öncelikle bürokrasi ve bürokratik yönetim kavramlarına odaklanır. Bürokrasinin “devlet kavramı ile bağlantılı” dolayısıyla da “politik” bir karaktere sahip olduğuna dikkat çeken Tadić, bürokrasinin doğuşunun koşullarının siyasal toplumun sivil toplumdan ayrılması dolayısıyla da insanın özel birey ve yurttaş olarak bölünmesi ve siyasi temsilin varlığı olduğunu ileri sürer. Bu koşullarda bireyler özel alanda kendi bireysel çıkarları peşinde koşarken, toplumsal çıkarın belirlenmesi ve yürütülmesi işi, kısaca siyaset, bir profesyonel meslek haline gelir ve bu meslek bürokrasi tarafından icra edilir (Tadić 1966:450, 453).

Tadić (1968:135-36) bürokratik yönetimin ana ilkelerinin Weber'e referansla "zaman tasarrufu ve verimlilik", bürokrasinin "faaliyetinin temel ilkesi"nin Marx'ın da belirttiği üzere "otorite ve otoriteye *edilgin* tabiiyet", bilgisinin ise "disipline edilmiş" ve "rutinle sınırlı" bir bilgi olduğunu vurgular. Bürokratik rasyonellik ile "irrasyonel güç biçimleri"nin bir "karışımı" olan Stalinizm türündeki bürokratik yönetimlerde, "mutlak bilgi"nin sahibi karizmatik liderliğin etrafında, varlığı itaatine ve sadakatine bağlı olan bir oligarşi oluşmakta, "anti-demokratik" ve "bürokratik" bir yapısı olan bu tahakküm, belirli ayrıcalıklar sunulan ama liderliğin keyfi kararlarıyla yönlendirilen "bürokratik ve teknokratik *aygıt*a dayanmak zorunda" kalmakta, nihayetinde "topyekûn bir keyfilik, çıplak bir güç rejimi" ortaya çıkmaktadır (Tadić 1968:138-40). Özgürlüğün, eleştirinin olmadığı şiddetin ana araç olarak benimsendiği bu keyfi yönetim "siyasi iktidar[ın] sosyalist devrimi yut[ması]"dır ki tam bu noktada "siyasi yabancılaşma, sosyalizmin kendi ruhunu ve özerkliğini ifade etmesini sağlamaya yönelik her türlü çabanın önündeki en büyük engel haline gelir"(Tadić 1969:257-58).

Tadić (1966:455-58), Hegel'in Hukuk ve Devlet Felsefesinin Eleştirisi'nde bürokrasiye ilişkin olarak, "kendi amaçlarını devletin amacına, devletin amaçlarını da kendi amacına" dönüştüren, "kapalı", devletin özüne "özel mülk" olarak sahip olan, "tüm insani ilişkileri alt üst eden ve onları sadece görünüşe indirgeyen", "dogmatik hakikati" gerçeğin karşısına koyan, kamu fikrini ve eleştiriyi bir tehdit olarak gören biçiminde nitelendirmelerde bulunan Marx'ın bürokrasiye karşı çözümü "insanı... gerçek bir özne olarak ele alan bir demokraside" bulduğuna dikkat çeker. Siyasal toplum ile sivil toplum arasındaki ayrışmanın, insanın bir tarafta somut birey diğer tarafta soyut yurttaş olarak bölünmesinin aşılmasının, yabancılaşmadan arınmanın, gerçek insani özgürleşimin yolu, sıradan insanların toplumun yönetimini ellerine aldıkları bir demokrasi ile karakterize olan sınıfsız bir toplum, bu toplumu yaratacak olan özne ise proletaryadır (Tadić 1966:458). Tadić'e göre (1966:458) bu açıdan " 'sınıfsız toplum' ve 'devletin sönmülmesi' fikri, doğrudan demokrasi iddiasıyla, çağdaş toplumun bu fikre en yakın sınıfı kanalıyla insanın kurtuluşunun olanaklarının incelenmesinden başka bir şey değildir". Dolayısıyla sosyalist toplumun yaratılması işinde işçi sınıfı, Marx'ın öne sürdüğü üzere sadece üretim araçlarını toplumsallaştırmakla yetinmemeli, aynı zamanda mevcut devlet aygıtını ortadan kaldırarak onun yerine tüm kamusal işlevleri de toplumsallaştırma yoluna gitmeli, siyaseti profesyonel bir iş olmaktan çıkararak kendi üzerine almalıdır (Tadić 1966:459).

"Reel sosyalist" ülkelerde bürokrasinin ortaya çıkışı ise Tadić'e göre (1966:460), "proletarya bir adım geri çekilip, aslında aşması gereken 'denenmiş ve kesin' iktidar silahlarını kabul ettiğinde... onun ortadan kaldırılmasının 'yarına' bırakılması gerektiğini düşü[ndüğünde]" gerçekleşmiştir. Stojanović gibi Tadić de bürokratikleşme olgusunun ortaya çıkışında parti ile sınıf arasındaki ilişki biçiminin önemli bir etken olduğuna dikkat çeker. Bolşevik Parti'nin mutlakiyetçi bir yönetimin

söz konusu olduğu Çarlık Rusyası koşullarında yasa dışı olarak örgütlenmek ve yeraltı çalışması yapmak zorunda kalması parti içinde sıkı bir disiplini gerekli kılmış ve bu koşullar “Spartalı değerleri ve çilecilik unsurlarını içeren belirli bir devrimci zihniyetin yaratılmasıyla sonuçlanmıştır” ki bunun devrim sonrası aşama için yarattığı tehlike “demokratik kamuoyuna, kamu denetimine ve eleştiriye karşı tam bir güvensizlikle karakterize edilen bir sekterli[k]”tir (Tadić 1966:471). Stalinist parti bu açıdan “devrimci ve demokratik bir örgütten polisiye işlevleri olan merkeziyetçi bürokratik bir aygıt” dönüşmüş bir partidir (Tadić 1966:472) Oysa ki Tadić’e göre (1966:472-73) “eleştiri ve özeleştiri” devrimci bir partide demokrasi için bir zorunluluktur ve ancak parti içinde gerçek bir disiplin, gerçek bir birlik sağlamanın asıl yolu demokratik katılımdan geçmektedir, çünkü özgür tartışmanın ve aktif bir kamu yaşamının olduğu yerde insanlar “sorumlu yurttaşlar”a dönüşebilir ve bu da sosyalist güçlerin güçlenmesinin şartı iken, aksi halde ortaya çıkacak olan bürokrasinin siyaset tekeliidir. Hareketin gerçek birliğinin tek yolunun doğrudan demokrasi olduğunu ileri süren Tadić’e göre (1966:473-74) bu açıdan “[p]roletaryanın örgütlü sınıf bilinci olarak parti”nin görevi devlet aygıtı yaratmak olmayıp, “sınıflı topluma son vermek”, “özgürlük ve demokrasi için mücadele etme[k]... demokrasinin biçimi ve içeriği arasındaki karşıtlığın ötesine geçen ilişkiler yaratma[k]” olmalıdır. Çünkü sosyalizm ve komünizm gelecekte ulaşılması arzulanan bir “amaç” ya da bir “zorunluluk”tan ziyade “proletaryanın iktidarı fethetme eylemine paralel olarak var olan devleti diyalektik olarak reddeden bir harekettir” (Tadić 1966:475). Sosyalist demokrasi ve işçi konseylerini bu açıdan hayati gören Tadić’e göre (1966:475) SSCB ve Yugoslavya’dakiler de dahil olmak üzere yapılmaya çalışılan reformların başarılı olması, öncelikle “komünist partilerin radikal bir şekilde demokratikleştirilmesi”ne bağlıdır.

Tadić’in bu görüşleri -ayrıca, aşağıda ele alınan Mihailo Marković’inkiler- Josip Marinković tarafından eleştirilmiştir. Marinković (1967:278-79), bürokrasinin “yeterince uyanık olmayan yapıcılarının kusuru nedeniyle sosyalizmde kök salmış tesadüfi bir olgu” olmadığını ve ona karşı mücadele için önerilenin yani insanların birleşik örgütlenmesinin de örgütlenmenin bir “sonucu” olarak bürokratikleşmeden kaçınamayacağını, teknoloji ve işbölümünden temellendiğini vurguladığı ve “bireylerin eylemlerinin gerekli aracı ve koordinatörü” olarak nitelendirdiği bürokrasinin, modern toplumlar söz konusu olduğunda kaçınılmaz bir olgu, eylem alanının genişliğinin de üretimi artırma ve doğayı ve toplumu insan iradesine tabi kılma çabasının büyüklüğüyle orantılı olduğunu ileri sürmüştür. Marinković’e göre (1967:280-81), bu açıdan hümanist amaçlara ulaşmanın yolu da bürokratikleşmeden geçmektedir ve mevcut biçimiyle bürokrasi ortadan kaldırmak isteniyorsa çözüm Yugoslavya’da uygulanan türden özyönetim değil işlevlerin doğrudan üreticilere devredilmesi iken bunun da şartı “daha verimli... bürokratik işlerlik kriterlerine göre daha gerekli bir bürokrasi biçimi” olduğunu göstermesidir.

Marinković'in bürokrasiyi çağın bir zorunluluğu olarak nitelendirmesi ve yapılması gerekenin onu etkin kılmak olduğunu ileri sürmesi, bürokrasiye karşı teslimiyetçi bir tavrı ortaya koyması karşısında, cevabi yazısında Tadić (1967:285) Marinković'in eleştirisindeki ana sorunun onun toplumsal koşulların değişmezliği görüşüne yaslanması ve "kaderci" bir tutum alması olduğunu, kendisinin ise "Marksist bürokrasi eleştirisine dayalı bilinçli insan eyleminin", temelsiz bir düşünce değil "bürokrasinin gerçek dengesi olarak özyönetimin sosyalist inşasına dayan[an]" bir düşünce olduğuna inandığını vurgular. Marinković'in tüm örgütlenmelerde sonucun bürokratikleşme olacağı yargısına karşı Tadić (1967:286-87) bunun kaçınılmaz olmadığını ve böyle bir yaklaşımın sonuçta hiçbir şey yapmamayı benimseyen kinizme yol açacağını, kendi çalışmasının ana sorunsalının ise toplumsal-politik örgütlenmenin insanı bir nesne olarak kendi tahakkümü altına alan ona dışsal bir varlığa dönüşmesinin önünün nasıl alınabileceği olduğunu ve çözümün kesinlikle "hiç kimsenin bürokrat olmaması için herkesi bürokrat yapmak" olmadığını, Yugoslav özyönetim deneyimi bu şekilde anlaşılırsa sonucun yine bürokratikleşme olacağını ileri sürer. Tadić'e göre (1967:287) Yugoslav özyönetim deneyinin sorunu "özyönetim ilişkilerinin yerine organları koymak" ve böylece "esnek ve demokratik süreçleri" bu organlarda kurumsallaştırma dolayısıyla işbölümü, hiyerarşi ve otomatizme yol açmaktadır. Tadić (1967:288) bu durumun yarattığı tehlikeyi şöyle ifade eder:

"...sorumlu, bilinçli ve yaratıcı kişiliklerin yerini, burjuva bürokrasi dünyasından ödünç alınan, sorumsuz ve 'bilgisini' her kararda vazgeçilmez bir unsur olarak dayatan bir aygıt alır. Sonuç, sabit politikanın (kültürel, ekonomik veya diğer) başarısızlıklarından sorumlu olanların sorumluluğunun ortadan kalkması[dır]..."

Özyönetim konusunda Stojanović ile benzer bir tutum alan Tadić'e göre de (1968:143) özyönetim demokrasisi "devlet mülkiyeti yerine 'grup mülkiyeti'"ni, genel çıkar yerine "özel çıkarı" koyan bir demokrasi olarak değil,

"insan özgürlüğünün ...[yani] insan mutluluğunun, insan onurunun gerçekten onaylanmasından ve tüm bağlayıcı güçler karşısında korunmalarından başka amacı olmayan... genel ve özeline demokratik birliğin özgür sürecinin gelişeceği bir rejimin yaratılması"

olarak anlaşılmalıdır, çünkü insan ancak o zaman bir tahakküm nesnesi olmaktan kurtulur, siyasi yabancılaşma aşılar ve çağın sunduğu teknolojik imkanlar insani ihtiyaç ve amaçların hizmetine sokulabilir. Yine Stojanović gibi Tadić de (1969:259) burjuva siyasal çoğulculuğunu bürokratik tahakküme bir alternatif olarak görmemektedir, çünkü her ikisi de "zalimce bir uyumluluğun, boşlukta yavan bir oybirliğinin saltanatına" hizmet etmektedir.

2.3. Mihailo Marković:

Siyasetin, burjuvazinin hizmetinde, toplumun diğer faaliyet alanlarından ayrılmış “kısmi bir faaliyet ve bilinç alanı” olarak yani kısaca yabancılaşmış bir biçimdeki varlığı, bir sosyalist devrimin ardından burjuva devlet aygıtının yıkılması, partilerin ilgası ile ortadan kaldırılırken, siyasi yabancılaşmanın tekrar ortaya çıkmasının ancak “halkın çok önemli bir bölümünün siyasi olarak aktif hale gelmesi, eski toplumun dönüşüm sürecinde doğrudan yer alması veya en azından olayların gidişatının onların tutumuna bağlı olduğuna dair canlı bir his olması” ile mümkün olabileceğini vurgulayan Marković (1965:180), pratikte ortaya çıkan eğilimin ise toplumun genel meseleleri hakkında karar verme, yani siyaset tekelinin bir azınlığın elinde toplanması olduğuna ve bu durumda yine siyasi yabancılaşma sorununun ortaya çıktığına dikkat çeker. Bu siyasi yabancılaşma, insanın devlet, parti gibi kendi yaratımı olan kurumlar üzerinde kontrolünü kaybederek, somut durumdan kaynaklanan etkisizlik duygusu ile siyasi faaliyetin dışında kalması, etkisizliğin giderek ilgisizliği beslemesi; bireyin kazanç ve kayıplarının ve hatta yaşamının dahi kendi dışında alınan siyasi kararlara bağlı hale geldiği bir güvensizlik ortamında kişinin kendine otosansür uygulaması ve güvensizliğin diğer insanlarla ilişkilerinde de hâkim olmasıyla, insanlar arasında gerçek insani ilişkilerin doğamaması; siyasi faaliyetin “yaratıcı faaliyet” olmaktan çıkması yani kişisel yaratıcılığın ve inisiyatifin yerini önceden belirlenmiş karar ve uygulamaların onaylanmasına bırakması; “insanın politik olarak var olma biçimi ile gerçek potansiyel varlığı arasında tam bir bölünme” biçiminde yaşanır ve siyasetin tekelinin “bürokrasiye dönüşen” devrimci elitin eline geçtiği böyle bir düzende birey, sorumluluğunu, özne rolünü yitirmiş bölünmüş bir varlık olarak, itaatkâr kitlenin bir parçasına dönüşür (Markovic 1965:180-82).

Bürokrasinin kapitalizmde “uzmanın, uygulayıcının aygıtı... az ya da çok, devlet aygıtını oluşturan ve yürütme gücünü elinde bulunduran toplumsal grup” olduğunu ve Marx ve Lenin’in bürokratikleşme tehlikesine dikkat çektiklerini vurgulayan Marković (1965:182), “bürokratik” teriminin anlamını Stalin’in “bazı memurların sıradan insanlara ve onların sorunlarına karşı kesinlikle soğuk, üstün, rutin, şekilci ilişkileri” olarak daraltması karşısında, “toplumsal süreçleri yönlendiren ve düzenleyen herhangi bir toplumsal grup” biçiminde bir genişletme ve onu merkezileşme ve planlamanın zorunlu bir sonucu olarak kavrama eğiliminin de söz konusunu olduğunu ileri sürer. Sosyalist bir toplumda da yönetme, yönlendirme, planlama işlerinin gerekli olacağını ve bu işleri yapmanın kişileri bürokratlara dönüştürmeyeceğini ifade eden Marković’e göre (1965:182) asıl mesele bürokratik siyasettir ve siyasi bürokrasi, hep birlikte var olmaları halinde kendisinin oluşumunun koşullarını da oluşturan özellikler çerçevesinde “profesyonel olarak siyasetle uğraşan, kitlelerin denetiminden kaçan ve geçmiş nesneleştirilmiş emeğinin dağıtımındaki sınırsız gücü sayesinde kendisine az ya da çok maddi ayrıcalıklar sağlayan kalıcı ve tutarlı bir toplumsal grup” olarak tanımlanabilir. Bu grup, siyaseti herkesin işi haline getirmeye, demokratik katılıma yönelik girişimlere direnirken, kitle denetiminden yalıtılmasının temelinde “bürokrasinin seçmenlere karşı sorumluluğu parti

forumlarına karşı sorumluluğa dönüştürmesi ve seçmenlerin atomize oldukları, birbirlerinden yalıtıldıkları ve bireysel birimler olarak oldukça güçsüz oldukları için temsilcilerini değiştirme gücünü kaybetmeleri” yatar ki bu durumda “yegâne tarihsel özne” haline gelen ve kendi iradesini halkın iradesi olarak dayatırken, özne rolünü kaybeden bireyleri amaçların araçlarına dönüştüren yani onları “nesneleştiren” ve nihayetinde nesneleştirilmiş emeğin dağıtımındaki tekeli kendi maddi ayrıcalıkları için kullanan bu bürokrasi, “diğer tüm sömürücü toplumsal grupların ortadan kaldırıldığı bir toplumda sömürü ilkesinin taşıyıcısı” haline gelir (Markovic 1965:182-84).

Stojanović ve Tadić gibi Marković için de bürokrasi sorunun çözümü özyönetimdir. Özyönetim Marković’e göre (1969:469), “nesneleştirilmiş emek üzerinde karar alma gücünü tekelleştirecek olan, üreticilere yabancı her türlü toplumsal gücün ortadan kaldırılması”dır. Bu doğrultuda özyönetim, “bürokratikleşmeye yönelik içkin eğilimleriyle sözde devlet sosyalizminin diyalektik yadsınması” olmakla birlikte, bürokrasi sorunun aşılması için, Yugoslavya’da uygulandığı biçimiyle, yani sadece işletmeler ve yerel toplumsal iktidar organları ile sınırlı kalmamalı, devletin merkezi organları da özyönetim organlarına dönüştürülmeli, ayrıca sadece ekonomik ve siyasi bir olgu olarak değil, “toplumsal hayatın bütününe içine alan”, var olandan farkı bir toplum ve insan anlayışına yaslanan bir olgu olarak ele alınmalıdır (Markovic 1965:185).

Marković’e göre özyönetim, “Marx’ın hümanist düşüncesi bağlamında rasyonel ve devrimci yönetim” olarak, hayatı yaratan, üreten insanların toplumun yönetimini kendi ellerine aldığı; kararların alınmasında temel rasyonellik ölçütünün “*her türlü insani baskı ve yoksulluğun ortadan kaldırılması ve her bireyin gerçekten insani bir toplulukta tam zengin bir yaşam için özgürleştirilmesi*” olduğu; halkın her bir üyesinin her düzeyde yönetime doğrudan katılmadığı -doğrudan katılım mikro düzeylerde mümkün olmakla birlikte- ama özellikle genel kapsamlı toplumsal örgütlenme düzeylerinde görevleri dolayısıyla herhangi bir “ayrıcalık sahibi olmayacak olan “yetkin” kişilerin halkın özgür seçimiyle iş başına getirildiği; bu sayede siyasetin kısmi bir faaliyet alanı, profesyonel bir meslek olmaktan çıktığı; “hümanist felsefe tarafından temel devrimci amaçlarla bilinçlendiril[diği]” için “*felsefi*”, kendisine bilimsel gerçeklerin hizmet etmesi dolayısıyla “*bilimsel*” ve ahlaki normlara göre icra edildiğinden “*ahlaki*” hale geldiği bir yönetimdir (Markovic 1965:185-86). Bu son nokta göz önünde bulundurulduğunda Marković (1966:409, 411-12), bürokrasinin yönetiminde onun siyasi kararlar için gözettiği ilke olan “başarı ve verimlilik ilkesi” ile ahlaki normlar arasında -daha genel bir ifade ile siyaset ile ahlak arasında- bir çelişkinin ortaya çıktığını, özyönetim altında ise “hümanist ideal” ile “nesnel bilgi”nin hem siyasetin hem de ahlakın “ortak kökleri” haline geleceğini ileri sürmektedir. Özyönetim fikri Marksizmin hümanist anlayışıyla uyumlu olan bir yönetimdir çünkü insanı tarih yapan bir özne olarak ele almakta, ona varlığının bölünmüş ve yabancılaşmış biçimine son

verme, kendi potansiyelini ortaya koyma ve geliştirme imkânı sağlamaktadır (Markovic 1965:186-87). Diyalektiğin yasalarından azade olmayan dolayısıyla değişime, çelişkilere, çatışmalara ve farklılıklara açık olan özyönetim toplumunda, toplumsallaşmanın ve belirli değerlerinin kabulünün yüksek derecesi güç kullanımını gerektirmeyecektir (Markovic 1965:187-88).

Devletçilik ile özyönetimin birleşik bir modeli olarak tanımladığı (Markovic 1969:456) Yugoslavya'daki özyönetim ise henüz genel toplumsal örgütlenme düzeyine ulaşmayıp -devlet hala daha oldukça güçlüdür ve birçok önemli kararın alıcısı konumundadır- işletmeler ve yerel topluluk düzeyinde kalması, bu düzeylerde oluşan yerel bürokrasilerin nüfuz kazanmaları, görece geri iktisadi düzeyin yanı sıra teknik ve kültürel alanlardaki yetersizlik, işçi sınıfının yetersiz kültürel düzeyi ve bu nedenle özyönetim organlarında tam olarak inisiyatifi kendi eline alamaması gibi sorunlara sahiptir (Markovic 1965:191-95). Özellikle bürokrasinin kendisi özyönetim karşısında bir engel olarak durmaktadır ki zaten Markovic'e göre bir toplumda özyönetimin gelişme derecesi onun sosyo-ekonomik gelişme derecesinin yanı sıra bürokratikleşme derecesi ile de ilişkili olup bu sonuncu ile olan ilişkisi ters orantılıdır. Geri iktisadi ve kültürel koşullarda bir yandan özyönetim için gerekli koşulları sağlama görevi devrimci elite düşmekte ancak bu elit bir bürokrasiye dönüştükçe de özyönetim karşısında bir direnç haline gelmektedir (Markovic 1965:177-78).

2.4. Pregrad Vranicki:

Praxis Okulu'nun yukarıda incelenen diğer üç üyesi gibi bürokrasi sorununu yabancılaşma sorunu çerçevesinde ele alan, sosyalist devrim ve ardından kurulan devrimci hükümetin tüm yabancılaşma biçimlerini ortadan kaldıracığı inancına karşın pratikte, Stalinizm altında, ekonomik, siyasi, ideolojik, vb. yabancılaşmanın - Stalinizmin bu kavramı görmezden gelmesine rağmen- ortadan kalkmayıp devam ettiğine, hatta daha şiddetli hale geldiğine dikkat çeken Vranicki'ye göre (1965:310-11) ileri sürülenin aksine, genel olarak sosyalizm yabancılaşma olgusundan bağışık değildir ve görevi burjuva topluma özgü "toplumsal yaşamın yabancılaştırıcı biçimlerinin ortadan kaldırılması" olan sosyalizmin "merkezi bir noktası" yabancılaşma sorundur. Sosyalizmde mesele bu biçimleri bir anda ortadan kaldırmak değil, onları insanın özgürleşmesi, tam insan haline gelmesi amacına yönelik yeni toplumsal ilişkilerin geliştirilmesi yolunda dönüştürülmüş birer araç olarak kullanmak iken, Stalinizm bu araçları mutlaklaştırmış, toplumu dönüştürme görevini yaratıcı özne olarak insandan alıp devlete vermiş ve "politik toplum sistemini ve dolayısıyla ekonomik ve politik yabancılaşma biçimlerini aşamalı olarak ortadan kaldırma çabasını kaybede[rek]... bu politik toplumun en aşırı gücüne ve sonucuna ulaşması anlamına gelmiştir" (Vranicki 1965:310-11). Bu durum siyasal yabancılaşmanın aşılmasına neden olurken, üretim araçlarının devlet mülkiyetinde olduğu, merkezi planlama altında üretim ve dağıtım üzerinde işçinin hiçbir rolünün olmadığı, devletin

işçinin emeğinin tek satın alıcısı olduğu bu sistemde ekonomik yabancılaşma devam etmiş, “ideolojik yabancılaşmanın temel biçimlerinden biri olan” gizemlileştirmeye (mistifikasyon) sık sık başvurulmuş -örneğin sosyalist devletin aslında işçilerin iktidarı olduğu, mevcut sistemin sosyalizm olduğu iddia edilmiş-, toplumsal yaşamın diğer tüm alanları -felsefe, bilim, sanat vb.- bürokratik tahakküm altına alınmıştır (Vranicki 1965:311-12, 1971:341-42).

Sosyalizmi “politik toplumun aşılması ve... artık politik bir karaktere sahip olmayacak yönetim biçimlerinin gerçekleştirilmesi anlamına gelen gerçek bir geçici toplum” olarak tanımlayan Vranicki’ye göre (1965:313) bu toplum, “[d]evlet, parti ve bürokrasi” ile inşa edilemeyeceği gibi bunların yerine yenileri de bir anda konulamaz, yeni biçimler olduğu anda ise bu aşama aşılmış ve komünizm aşamasına ulaşılmış olur. Sosyalist aşamada da yabancılaştırıcı olmayan güçlerin yanı sıra varlığını sürdüren bürokrasi gibi yabancılaştırıcı biçimlerden kendilerini ortadan kaldıracak şekilde yararlanmak gerekmekte, bu süreçte özyönetim gibi yabancılaştırıcı olmayan güçlerin de “tikelcilik, yerelcilik” gibi yabancılaşma biçimleri yaratabilecekleri gözden kaçırılmamalıdır (Vranicki 1965:315). Yapılması gerekenlerin başında işçilerin üretim ve dağıtımına ilişkin kararların alımına katılımlarını sağlamanın yanı sıra, çalışma süresini mümkün olduğunda kısaltmak, kafa ve kol emeği arasındaki işbölümünü aşmaya çalışmak ve “boş zaman’ın yaratıcı kullanımıyla birlikte, tarihle bütünlüğü için herhangi bir aracıya veya yabancılaştırıcıya ihtiyaç duymayan yeni, çok kültürlü, eleştirel ve tarihsel olarak sorumlu bir kişilik yaratmaktır” (Vranicki 1965:316-17).

Vranicki (1968:102-3) için bu süreçte demokratik merkezîyetçilikte ağırlığı merkezîyetçiliğe vererek her türden demokratik süreci dışlayan ve kendisini toplumsal dönüşümün icracısına dönüştüren bir parti örneğine karşıt olarak, devrimci öncünün “özyönetim sürecinin ideolojik bir entelektüel liderine” dönüştürülmesi, toplumun bütününde olduğu gibi partide de demokratikleşmenin sağlanması ve bir yabancılaştırıcı güç olarak zamanla ortadan kaldırılmasının hedeflenmesi gerekmektedir. Yukarıda görüşleri incelenen diğer *Praxis* Okulu teorisyenleri gibi Vranicki için de partiler, yabancılaştırıcı politik biçimler olarak görüldüğünden, demokratikleşmenin yolu çok partili siyasal sistemden geçmemekte, devrimci partinin demokratikleşmesi de “partinin organlarının partinin kararları ve politikası üzerinde etkisinin mümkün ve gerekli olması anlamına gelmediği gibi, kendi parti organlarına sahip olma imkânı ve hakkı anlamına da gelme[mekle]” birlikte, görüşünü iyi bir şekilde destekleyebilen üyelerden bu görüş azınlıkta kalsa dahi, görüşünden vazgeçmesi istenmemeli, parti üyeleri mümkün olduğunca sosyalizm gelişimi sorunlarını “ciddiyetle, dikkatli analizlerle ele alan”, “görüşlerini kesin olarak destekleyen” üyelerden oluşmalı, “kitle iletişim araçlarının tekelinin kaldırılması, özgür kamuoyunun yaratılması ve tartışmalarda herkesin fikrini destekleyebilmesi” sağlanmalıdır (Vranicki 1968:102-3).

Bu çerçevede Vranicki'ye göre (1971:344-45), Yugoslavya'da özyönetimde istenen başarının sağlanamamasında “siyasal ilişkiler alanında yetersiz demokratik ilişkiler” önemli bir rol oynamakta, sorunun “özü” ise “merkeziyetçi devlet-bürokratik ilişkinin ısrarlı egemenliğinde” yatmaktadır, çünkü bu ilişkinin egemenliği, artık-emek üzerindeki tekelci konumu ile bürokrasiye “bir sınıf niteliği” verirken, değerler eşitsiz dağılımı hem bürokrasi ile işçi sınıfı hem de işçi sınıfının kendi içinde eşitsizlikler yaratmakta, işçilerin ekonomik yabancılaşmasını devam ettirmekte, siyasi alandaki bürokrasi tekeli de “işçi sınıfının pasifleşmesine”, “demokratizmin solmasına” neden olmakta, özyönetimin gelişimini engellemektedir. Vranicki (1971:347-48), Yugoslavya örneğinde de sorunun çözümünün “demokratik mekanizmaların yaratılması”, özyönetimde ısrar ederek “temel kararları hazırlama ve topluluğu yönetme işine işçileri mümkün olduğunca geniş bir şekilde katma”da yattığını ileri sürmektedir.

3. Değerlendirme ve Sonuç

Praxis Okulu teorisyenleri sosyalizmi, ulaşılabilecek nihai bir “amaç”, kurulması “tamamlanacak” bir toplumsal yapı değil, özel mülkiyet, ücretli emek, devlet, bürokrasi, parti gibi insanı tahakkümü altına alan, onu yabancılaştıran, bölünmüş bir varlık –*homo duplex*- olarak kalmasına neden olan her türlü kurumun ortadan kaldırılmaya çalışıldığı, dolayısıyla insanın kendi kontrolü dışındaki güçlerin tahakkümü altındaki nesne konumunun, yabancılaşmış durumunun aşılacağı, yaratıcı praksis olan doğasını özgürce ortaya koyup geliştirebileceği bir toplumsal düzenin, Marx'ın ifadesi ile “özgür üreticilerinin birliği”nin gerçekleşmesine yönelmiş bir süreç, bir hareket olarak görmektedirler.⁹ Sosyalizmin, Marksizm'in yabancılaşma/yabancılaşmadan arınma, özgürlük, bir praksis varlığı olarak insan, yani yaratıcı emeği ile doğayı, toplumu ve kendini dönüştüren özne insan gibi hümanist motifleri çerçevesindeki bu tanımını, Stalinizmin güçlü bir devlet aygıtı, bürokratik tahakküm, ücretli emek, devlet mülkiyeti ile karakterize edilen ve 1936'da inşasının tamamlandığı iddia edilen “sosyalizm” tanımına karşı bu çalışmanın başında serimlenmeye çalışılan orijinal tanımıdır. Bu tanım genel olarak Hümanist Marksistlerin/Sosyalist Hümanistlerin benimsedikleri sosyalizm tanımıdır. Sosyalizm mülkiyetin toplumsal mülkiyete dönüştürülmesi, toplumdan ayrı bir bürokratik aygıtın yerine üretim ve dağıtımın yanı sıra tüm toplumsal konularda işçilerin karar alıcı haline gelmeleri anlamında bir “toplumsal özyönetimin”in geçirilmeye çalışılması ile siyasal yabancılaşma da dahil tüm yabancılaşma biçimlerinin ortadan kaldırılması çabasıyla karakterize edilmektedir.

⁹ Gruenwald da bu noktanın altını çizmiş ve *Praxis* Okulu'nun “komünizmi hümanizmin ortaya çıkışı olarak tanımlayarak Marksist-Leninist teoride devrim yarat[tıkları]”nı ileri sürmüştür (Gruenwald 1983:71-72).

Praxis Okulu teorisyenleri pratikte ortaya çıkan ve kendilerini “sosyalist” olarak adlandıran sosyo-politik oluşumların sosyalist olmadığını, “sosyalizm” olarak adlandırılmalarının gerçekteki bürokratik tahakkümü gizlemeye dönük bir gizemleştirme (mistifikasyon) olduğunu ileri sürmektedirler. Bu oluşumları nitelendirme konusu özellikle Stojanović tarafından önemsenmiş, “yozlaşmış işçi devleti/sosyalizm”, “bürokratik sosyalizm”, “devletçi sosyalizm” ve “devlet kapitalizmi” biçimindeki nitelendirmeleri, bu toplumlar “sosyalist” ya da “kapitalist” olmadığı için yanlış bulan Stojanović, “oligarşik devletçilik” terimini kullanmıştır. Köklerini sivil toplum ile siyasal toplumun birbirinden ayrılması, dolayısıyla siyasal alanın ayrı, özel bir faaliyet alanı haline gelmesinden alan ve toplumsal meselelerde karar alma tekeli elinde tutan bürokrasi ise işçilerle arasındaki sömürü ilişkisine atıfta bulunularak, açıkça “sınıf/yönetici sınıf” olarak tanımlanmıştır. Marković’in bürokrasinin sömürücü rolünü üstlendiğini vurgulaması nedeniyle bürokrasiyi bir sınıf olarak gördüğü düşünülebilirken, Tadić ve Vranicki ise açık bir adlandırmadan kaçınıyor gibi görünmekle birlikte Vranicki (1971:345) “reel sosyalizm”lerin kusurlarını sıralarken bürokrasinin politik ve ekonomik tekeli, özellikle artık-değer üzerindeki kontrolü nedeniyle “önemli bir sınıfsal karakter” kazandığını belirtmiştir. Üretim araçlarının devlet mülkiyetinde olması, üretim ve dağıtım ile artık-değerin nasıl kullanılacağına karar verme yetkisi, tüm siyasal kararları alma tekeli elinde tutması nedeniyle Stojanović’in bürokrasiyi bir “yönetici sınıf”, var olan sosyo-politik oluşumları da “oligarşik devletçilik” olarak adlandırması, “Yeni Sınıf” kitabı ile önemli bir tartışma yaratan ve rejimin gazabına uğrayan Milovan Djilas’ın bürokrasiyi bir “sınıf” olarak nitelendiren tezi¹⁰ ve ayrıca bu oluşumların “bürokratik kolektivizm, bürokrasinin de “yönetici sınıf” olduğunu ileri süren tez ile benzeşmektedir.

¹⁰Milovan Djilas’a göre bürokrasi bir yandan üretim araçları üzerindeki kolektif mülkiyeti diğer yandan tüm toplumsal alanları kuşatan “totaliter” iktidarı ile bir “sınıf”tır (Yamak 2020:95). Her ne kadar Djilas da bürokrasiyi bir sınıf olarak tanımlasa da sisteme ilişkin nitelendirmesi “devlet kapitalizmi” olurken, genel politik tavrı da *Praxis* Okulu’nun tavrından oldukça farklı olmuş ve çözüm olarak çok partili sistemi savunmuştur (Sher 1977:8, 142). Parti’nin Stojanović’in görüşlerine de tepkisi sert olmuş, bu türden görüşlerin içeride bir çatışmaya ve Macar örneğinde olduğu gibi “devletin karşı-devrimci güçlere teslim olmasına” yol açabileceği ileri sürülerek, bürokrasinin bir sınıf olmadığı, işçi sınıfının bir parçası olduğu vurgulanmıştır (Sher 1977:143-44). *Praxis* Okulu’nun bütünü ve ele aldıkları tüm konular üzerinden yaptıkları inceleme doğrultusunda hem Sher (1977) ve hem Gruenwald (1983), bu çalışmada -Okul’un dört üyesi üzerinden- incelenen bürokrasi konusuna -ve bağlantılı olarak sosyalizm, siyasal yabancılaşma, parti, özyönetim konularına-yaklaşımlarına ilişkin olarak ulaşılan genel sonuçları ayrıntılı bir şekilde vurgulamaktadırlar. Suvin (2016:345-82) de Yugoslavya’da bürokrasi ve devlet iktidarı konusundaki tartışmayı “Parti-Devlet Söylemi” ve “Sadık Muhalefet” olmak üzere iki başlık altında incelemiştir. “Parti-Devlet Söylemi Başlığı” altında, Boris Kidrič, Milovan Djilas, Edvard Kardelj, Vladimir Bakarić ve Josip Broz Tito gibi partinin ve devletin önemli isimlerinin ardından “Sadık Muhalefet” genel başlığı altında Branko Horvat ve *Praxis* Okulu üyelerinin -Mihailo Marković, Dragoljub Mićunović, Gajo Petrović ve çok kısa olarak diğerleri- görüşlerini inceler ve “Parti-Devlet Söylemi”nde de bürokrasi tehlikesine çeşitli derecelerde dikkat çekilmiş olmasına rağmen bürokrasinin işçi sınıfı ile karşıtlık temelinde bir sınıf olarak tanımlanmadığına; Banko Horvat’ın bürokrasiyi bir “tabaka” olarak nitelendirdiğine, *Praxis* Okulu üyeleri arasında ise sadece Mihailo Marković ve Milan Kangrga’nın bürokrasiyi bir sınıf olarak gördüklerine, diğerlerinin ise “katman” ve “toplumsal grup” terimlerini tercih ettiklerine dikkat çekerken, Svetozar Stojanović’in de bürokrasiden bir sınıf olarak bahsettiğine bir cümle ile değinir.

Bürokratik Kolektivizm tezine göre üretim araçlarının devlet mülkiyetinde olması bürokrasiyi devlete sahip olması dolayısıyla bir “kolektif mülkiyet” sahibi yapmakta ve hem devleti hem de bu yolla üretim araçlarını kolektif olarak sahiplenen bürokrasi tüm kararların alıcısı haline gelmektedir. Bu kararları ise kendi konumunu muhafaza etmek başta olmak üzere kendi çıkarları doğrultusunda almakta, emeğin tek satın alıcısı olarak artık değerın önemli bir kısmına el koymaktadır ki bu da bürokrasiyi bir “sınıf/yönetici sınıf” haline getirmektedir. Bu tez Bruno Rizzi tarafından sadece “reel sosyalizm”leri değil, 1930’lardaki devletçilik uygulamaları nedeniyle kapitalist ülkeleri de kapsayacak şekilde dile getirilirken, Antonio Carlo ve Max Shachman kapitalist devletleri bu nitelendirmenin dışında bırakırlar ve terimi SSCB ve benzeri ülkelerle sınırlar (Yamak 2020:88-90, 92-4). Trotskiy ise bürokrasinin bir sınıf olduğu tezine özel mülkiyet, miras gibi haklarının olmayışı nedeniyle karşı çıkar ve var olan sistemi “yozlaşmış işçi devleti” olarak tanımlarken, en önemli temsilcileri arasında Tony Cliff’in bulunduğu “devlet kapitalizmi” tezinin ana iddiası ise bürokrasinin sermaye birikimindeki rolü yani işçilerden artık-değer çeken bir kapitalist olarak hareket etmesi nedeniyle bir “devlet kapitalist sınıfı” olduğudur (Yamak, 2020, ss. 87, 90-2).

Bürokratik tahakkümün kaynakları konusunda ise yazarların ortak bir biçimde işaret ettikleri faktörler, ülkelerin geri iktisadi koşulları, demokratik geleneklerin bulunmaması ya da zayıflığı, işçilerin kültürel açıdan geri durumları ve kapitalist kuşatmadır. Bu faktörler gerek Lenin gerekse Trotskiy tarafından da bürokrasi sorunun temel nedenleri olarak görüşmüştür (Yamak 2020:81-2, 86). *Praxis* Okulu teorisyenlerinin bu faktörler arasında üzerinde en çok durdukları ise devrimci partidir. Literatürde “Leninist parti örgütlenmesi/Leninist öncü parti” olarak nitelenen ve hakkında birçok tartışmanın yapıldığı “öncü parti”, temelde “demokratik merkezîyetçilik” ilkesine göre örgütlenir. Bu ilke, liderlerin seçiminde ve kararların alınmasında demokratik katılımı ve tartışmayı, karar alındıktan sonra ise bu karara tam bağlılığı ifade eden bir ilkedir (Lenin 2014:157). *Praxis* Okulu teorisyenleri sıkı disiplin ve merkezîyetçilik ilkesi etrafında örgütlenmeyi anti-demokratik koşullarda illegal faaliyet gösteren devrimci öncü için gerekli görmekte birlikte, sorunun, bu yapının devrim sonrasında da sürdürülmesi, hatta tüm toplumsal yapıya uygulanması olduğunu ileri sürmektedirler.

Bürokrasiyle nasıl mücadele edileceği konusunda ise bu çalışmada görüşleri incelenen tüm yazarlar çözümü özyönetimde görmektedirler. Bu noktada önemli bir husus, Parti’nin -her ne kadar var olan yapısı itibarıyla bürokratik tahakkümün önemli bir nedeni olarak görülüyorsa da- özyönetimin tesis edilmesinde önemli bir aktör olarak ele alınmasıdır. Devrimci öncü olarak parti, yukarıda tanımlanan biçimiyle sosyalizm sürecinin önünü açan, işçilere rehberlik eden bir rol oynamalıdır. Bu görevi yerine getirebilmesi için, demokratikleşmeyi kendi içinde gerçekleştirmeli, üyeleri ağırlıklı olarak işçilerden oluşmalıdır. Gerekli diğer koşullar kitle iletişim araçları üzerinde

tekelin kaldırılması ve toplum genelinde özgür kamusal tartışma imkânının sağlanmasıdır. Bürokratik tahakküme karşı çözüm olarak görülen özyönetim, yazarlar tarafından en özet biçimiyle devrimci doğrudan demokrasi olarak anlaşılmaktadır. Tüm toplumsal meselelere ilişkin kararların aşağıdan yukarıya ilerleyen bir örgütlenme çerçevesinde işçiler tarafından alındığı özyönetim, siyasetin ayrı, yabancılaşmış bir alan olarak ortadan kaldırılmasının tek yolu olarak sunulmaktadır. Yugoslavya'daki özyönetim deneyimi ise her biri tarafından, sadece işletmeler ve yerel yönetim organları ile sınırlı kalması, en tepedeki merkezi örgütleri kapsamaması nedeniyle yetersiz görülmektedir. Özyönetimin bütünsel toplumsal bir çerçevede uygulanması gereğine işaret eden yazarlara göre Yugoslavya'da bürokrasinin direnci bunu engellemektedir. Var olan kısıtlı özyönetimde bürokrasi hala büyük ölçüde belirleyicidir ve bu özyönetim deneyi aslında bürokrasinin tahakkümünü güçlendirirken bir yandan da bu gücü gizleme işlevi görmekte, ayrıca yerel özyönetim birimlerinde yeni klikler yaratmaktadır.¹¹ Yukarıda ifade edildiği üzere çözüm olarak, hem partide hem de toplum genelinde demokratikleşmeyi sağlayarak, partinin öncülüğünde toplumun bütününe kapsayan bir özyönetim örgütlenmesi yönünde çaba gösterilmesini öneren *Praxis* Okulu teorisyenleri, tekil ve grup düzeyindeki özyönetimi -Stojanović'in deyimiyile "sosyalist" anarko-liberalizmi- kısmi, yetersiz hatta yabancılaştırıcı bulurken, çoğulcu parti sistemini de partilerin yabancılaştırıcı siyasal kurumlar olmaları nedeniyle, bürokratik tahakküme bir alternatif olarak görmemektedirler.¹² Dikkat çektikleri bir diğer önemli husus ise sosyalizmde de var olabilecek olan yabancılaşma biçimleri ile asıl olarak insani değer ve insani ihtiyaçların sürekli öne sürülmesi ve insanlar arasındaki ilişkilerin de bunlar temelinde şekillenmesine çalışılması, insanların sürekli katılım ve özgürce düşünme, eleştirme ve tartışma ile özgür, sorumlu, aktif özneler haline getirilmesiyle mücadele edilebileceğini vurgulamalarıdır.¹³

Praxis Okulu'nun bu çalışmada ele alınan teorisyenlerin bürokrasi eleştirileri görüldüğü üzere sosyalizm anlayışları ve partiye yaklaşımları konusunda da tavırlarını ortaya koymaktadır. Yugoslavya'nın kısmi özyönetim sistemine ve "reel sosyalizmlere" yönelik eleştirileri ne liberal ne de anarşist bir eleştiri olmayıp,

---

¹¹ Yabancılaşmanın aşılmasının aracı olarak *Praxis* Okulu'nun bütününe özyönetim konusundaki bu görüşlerinin kapsamlı bir incelemesi için bkz. (Gruenwald, 1983, ss. 152-177).

¹² *Praxis* Okulu'nun hem çoğulcu parti sistemine hem de Stalinist parti örgütlenmesine yönelik eleştirilerini ele alan ve genel olarak partiyi yabancılaştırıcı bir kurum olarak gördüklerine vurgu yapan Gruenwald (1983:177-82) ise "Stalinist dogmatizm ve kişilik kültürünün Lenin'e ve onun parti anlayışına kadar uzanabileceğini fark etmeye başl[adıklarını]"nı ileri sürmektedir (Gruenwald 1983:177). Sher ise (1977:133, 135) *Praxis* Okulu teorisyenlerinin "yazılarında, öncü parti kavramının siyasi içerimlerine dair bir şüphenin açıkça mevcut" olduğunu ancak "bir devrim yaratıcısı olarak Lenin'e süregelen ve biraz paradoksal bağlılıklarının, çoğu zaman bu açıdan sağlam bir pozisyon almalarını engellediğini" ileri sürer.

¹³ Sher (1977:128) de *Praxis* Okulu düşünürlerinin "insanın praksis'in eleştirel bir varlığı olarak yetiştirilmesinin sosyalizmin olmazsa olmazı olduğunu ve bu olmadan yabancılaşmanın aşılmasının yalnızca tehlikeli bir yanılsama olabileceği görüşüne" ulaştıklarına dikkat çeker.

Marksizm'in hümanist içeriği ve bu içerikle şekillenmiş sosyalizm anlayışı temelinde yapılmış içeriden bir eleştiri, Marksist/Sosyalist Hümanist bir eleştiridir. Aynı şekilde "reel sosyalizm" ve Stalinizm eleştirilerinin birçoğunda görülen, ortaya çıkan sonucun önemli bir nedeni olarak "devrimci öncü" olarak parti anlayışını gören, dolayısıyla bu yapıyı bir kenara atmayı öneren görüşlere karşın, *Praxis Okulu*'nun bu teorisyenlerinin "öncü parti" anlayışını muhafaza ettikleri, parti konusundaki yaklaşımlarının da Lenin'in "demokratik merkezîyetçilik" in her iki kısmına da vurgu yapan orijinal anlayışının uzağında olmadığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- GRUENWALD, O. 1983. "The Yugoslav search for man: Marxist humanism in contemporary Yugoslavia". J. F. Bergin.
- GRUENWALD, O. 1992. "Praxis and democratization in Yugoslavia: From critical Marxism to democratic socialism?" Ss. 175-96 içinde *The Road to Disillusion: From Critical Marxism to Post-communism in Eastern Europe*, editör R. C. Taras. Routledge.
- LENİN, V. İ. 2014. *Seçme Yazılar: Devrim, Demokrasi, Sosyalizm*. 2. bs. İstanbul: Yordam Kitap.
- MARINKOVIĆ, J. 1967. "Le mythe de la bureaucratie". *Praxis (International Edition)* 3(2):276-82.
- MARKOVIĆ, M. 1965. "Socialism and Self-Management". *Praxis (International Edition)* 1(2-3):178-95.
- MARKOVIĆ, M. 1966. "The Personal Integrity in Socialist Society". *Praxis (International Edition)* 2(4):405-12.
- MARKOVIĆ, M. 1969. "Economism or the Humanization of Economics". *Praxis (International Edition)* 5(3-4):451-75.
- MARKOVIĆ, M. 1974. "Marxist philosophy in Yugoslavia: The praxis group". Ss. 63-89 içinde *Marxism and Religion in Eastern Europe: Papers Presented at the Banff International Slavic Conference, September 4-7*. Springer Netherlands.
- MARX, K. 2013. *1844 Elyazmaları*. çev. M. Belge, 8. bs. İstanbul: Birikim Yayınları.
- MARX, K. 2009. *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*. çev. K. Somer, 2. bs. Ankara: Sol Yayınları.
- MARX, K. 1977. *Yahudi Sorunu*. çev. Sol Yayınları Yayın Kurulu. Ankara: Sol Yayınları.

- MARX, K., ENGELS, F. 2013. *Alman İdeolojisi*. çev. T. Ok ve O. Geridönmez, 2. Bs. İstanbul: Evrensel Yayınları.
- MASSEY, G. 1991. "A final look at the critical perspective of the Yugoslav praxis group". *Humanity & Society* 15(2):223-38.
- PEROVIĆ, M. A. 2018. "Praxis School". Ss. 69-73 içinde *Thinking in Action*, editör G. Arabatzis ve E. D. Protopapadakis. Athens: The NKUoA Applied Philosophy Research Laboratory Press.
- SATTERWHITE, J. H. 1992. *Varieties of marxist humanism: Philosophical revision in Postwar Eastern Europe*. University of Pittsburgh Pre.
- SHER, G. 1977. *Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*. Bloomington & London: Indiana University Press.
- STOJANOVIĆ, S. 1965. "Freedom and democracy in Socialism". *Praxis (International Edition)* 1(1-2):196-206.
- STOJANOVIĆ, S. 1966. "The Morality of the Revolutionary Avant-Garde as the Historical Presupposition of Socialism". *Praxis (International Edition)* 2(1-2):159-64.
- STOJANOVIĆ, S. 1967. "The Statist Myth of Socialism". *Praxis (International Edition)* 3(2):176-87.
- STOJANOVIĆ, S. 1968. "Social Self-Government and Socialist Community". *Praxis (International Edition)* 4(1-2):104-16.
- STOJANOVIĆ, S. 1969. "The Dialectics of Alienation and the Utopia of Dealienation". *Praxis (International Edition)* 5(3-4):387-98.
- SUVIN, D. 2016. *Splendour, misery, and possibilities: An X-Ray of socialist Yugoslavia*. Brill.
- TADIĆ, L. 1966. "Le Proletariat et La Bureaucratie". *Praxis (International Edition)* 2(4):449-75.
- TADIĆ, L. 1967. "De la coherence d'une defense de la bureaucratie". *Praxis (International Edition)* 3(2):283-88.
- TADIĆ, L. 1968. "La bureaucratie, organisation reifée". *Praxis (International Edition)* 4(1-2):133-43.
- TADIĆ, L. 1969. "Revolution socialiste et pouvoir politique". *Praxis (International Edition)* 5(1-2):250-59.
- VRANICKI, P. 1965. "Socialism and the Problem of Alienation". *Praxis (International Edition)* 1(2-3):307-17.

VRANICKI, P. 1968. “L’etat et le partie dans le socialisme”. *Praxis (International Edition)* 4(1-2):96-103.

VRANICKI, P. 1971. “Le socialisme et la crise”. *Praxis (International Edition)* 7(3-4):335-52.

YAMAK, S. 2020. “Sosyalizm ve Kamu Bürokrasisi”. Ss. 43-105 içinde *Siyasal İdeolojiler ve Kamu Bürokrasisi*, editör M. Özkaral. Konya: Çizgi Kitabevi.

YAMAK, S. 2023. “E.P. Thompson’ın Sosyalist Hümanizmi: 1956’nın Külleri İçinde ‘Sosyalistlerin Yapımı’, ‘Aşağıdan Sosyalizm’ ve Bir Devrim Arayışı”. *Mülkiye Dergisi* 47(3):1049-86.